

Professor de Geografia de la Universitat de Girona.

Narcís Sastre

Catalanisme, ciutat i nació

El present article analitza les interrelacions entre dos conceptes que sovint s'han considerats antagònics, com són la idea de «ciutat» i la de «nació». Si bé les ciutats, en contraposició a les nacions, han estat definides com uns espais plurals i marcats per una suma d'identitats culturals, no és menys cert que el poder, a voltes, ha volgut reforçar-les, econòmicament i simbòlicament, com a escenari de les virtuts de la nació on s'inserten, especialment pel que fa a les capitals. L'article se centra en el cas català, marcat per la dialèctica entre Barcelona i la resta del país, i com des del catalanisme s'ha construït un discurs sovint contradictori, també pel que fa a la pràctica, en un context caracteritzat per la manca d'estat sobirà.

1. La ciutat i la nació

Ja fa una colla d'anys, algú, de qui no recordo el nom, va exposar una idea que em va quedar gravada a la memòria: «La nació és identitat, mentre que la ciutat és diversitat». Tot i el deix simplista i massa categòric de la frase, no deixa de ser cert que la nació i la ciutat, la ciutat i la nació, s'han vist sovint com quelcom contraposat i potser, fins i tot, incompatible. Seguint el mateix fil argumental, el filòsof Josep Ramoneda (1998) expressava idees similars, fent encara un pas endavant: «La identitat de la ciutat és una no-identitat perquè l'única identitat és la diversitat. La idea

**La nació és identitat,
mentre que la ciutat és
diversitat.**

de ciutat s'oposaria a conceptes d'altra naturalesa, del vigor i la significació de la religió o de la nació en tant que entitat espiritual». Aquesta referència a «la nació en tant que entitat espiritual» entronca amb una de les definicions clàssiques de nació, l'ètnica i romàntica d'arrel herderiana, oposada a la que, molt significativament, s'ha anomenat cívica, sorgida de la Revolució Francesa a partir del pensament de Jean Jacques Rousseau i posteriorment definida i evolucionada, al segle XIX, per Ernest Renan.

La nació cívica, la del plebiscit diari, es basa en la lliure associació del conjunt d'individus –els ciutadans, com a subjectes de dret– que la formen. Un conjunt de valors abstractes, universals i igualitaristes està per damunt de tota particularitat i de les afinitats donades per la llengua, la tradició o la sang. Les revolucions liberals del segle XVIII, l'americana i, sobretot, la francesa, suposen una superació de la condició restringida de ciutadà pròpia d'alguns habitants de la polis grega i els fa extensius a tots els habitants de l'estat, que es confon amb la nació fins esdevenir estat-nació, culminant un procés que s'havia iniciat a la Roma clàssica. L'uniformisme jacobí, políticament centralista i culturalment homogeneïtzador, perverteix l'ideal de nació cívica i democràtica fins a esborrar tota diferència que es pogués donar en el bast marc geogràfic de l'estat. No havíem quedat, però, que la ciutat era diversitat? I, en conseqüència, la nació autodenominada cívica, per què no ho és? La idea romàntica de nació i el nacionalisme que se'n derivarà no serà sinó una reacció davant d'aquest fet. Igualment, una tercera via és la que es pot anomenar com a nació plural, de matriu anglosaxona, que es diferencia tant de la cívica com de l'ètnica, assajada en nacions de característiques netament multiculturals, com els Estats Units. En darrera instància, potser és aquesta la que encarna de manera més fidedigne la idea de ciutat com a diversitat, tot i puntualitzar que cap dels conceptes teòrics de nació s'adiu perfectament amb la realitat, molt més complexa i que, conceptualment parlant, presenta sovint trets propis de les diverses definicions.

Per entendre la ciutat com a espai de confluència de diverses identitats culturals, però, potser resulta més adequat parlar en termes sociològics que no pas en termes polítics. De fet, els grecs poques vegades acceptaren els estrangers com a iguals, i a l'antiga Roma també se'ls veia amb recel. Tanmateix, aquests «altres» també eren presents dins l'espai urbà.

Juvenal, en una de les seves Sàtires, va deixar escrit: «No puc tolerar una Roma plena de grecs» i Sèneca també s'hi referia despectivament (ambdós citats per Pounds, 1990).

A més, i emprant el llenguatge dels romans, la *civitas* no es pot entendre ni dissociar de la *urbs*, la seva estructura física i material. Des de bon inici, l'arquitectura i l'urbanisme restaren a servei dels dirigents, preocupats en la construcció d'un espai simbòlic que representés el poder civil, religiós i militar. Amb el pas dels segles, i a mesura que s'anaven consolidant els estats-nació sobirans, calia que l'espai urbà servís per projectar una imatge de poder i de força, sobretot a les ciutats capitals. En conseqüència, aquestes capitals havien de ser capaces de competir, també visualment, amb les dels estats veïns. Des del segle XVI, època en què apareixen les regles de la perspectiva, en endavant, la imatge de la ciutat serà molt important per definir les noves relacions de poder territorial, amb l'estat-nació com a protagonista indiscutible d'una nova etapa històrica. I nacions sense estat com Catalunya, sota la batuta del catalanisme, no en voldran quedar enrere.

La *civitas* no es pot entendre ni dissociar de la *urbs*, la seva estructura física i material.

2. El catalanisme: entre el món urbà i el rural

No és aquest el lloc per explicar quins són els orígens del catalanisme, però sí per exposar certa contradicció –de fet, una doble contradicció– existent en el si del nacionalisme català, visible sobretot a partir de la segona meitat del segle XIX. Com tota ideologia nacional d'origen romàntic, l'esment i idealització del món rural esdevé habitual. Tal com ha assenyalat Joan Nogué (1998), el paisatge natural, sobretot la muntanya, es presenta com un escenari mític que encarna el caràcter de la nació, contra una ciutat bruta, hostil, degradada i on es confonen les identitats. Tanmateix, aquesta realitat no ha d'amagar, en primer lloc, l'origen netament urbà del catalanisme, és a dir, la procedència «ciutadana» dels seus principals ideòlegs, essent Barcelona el node primari de difusió de la ideologia catalanista, secundat per l'extensa xarxa de ciutats petites i mitjanes de Catalunya. En segon lloc, el catalanisme, encara que ho vulgui, no pot prescindir de la ciutat; no en pot defugir de cap manera, ja que és la ciutat –i gairebé es podria singularitzar en Barcelona– el principal centre

El catalanisme, encara que ho vulgui, no pot prescindir de la ciutat.

econòmic de la nació i on floreix el que avui anomenaríem «classe creativa».

En general, el nacionalisme català finisecular, per molt romàntic i pairalista que pugui ser en determinats aspectes, també és prou pragmàtic com per veure les virtuts del fet urbà; de la idea de ciutat com a espai de llibertat i de progrés, amb Barcelona com a referent indiscutible i que, com es veurà posteriorment, cal fomen- tar com a capital de Catalunya. És el moviment noucentista el que abraça la ciutat amb més força, comptant amb el «civilisme», el que es pot inter- pretar com l'acció motora del món urbà, com a un dels seus pilars fona- mentals. A la vegada, es busca una solució de compromís amb els vells referents ruralistes, no sense tensions internes. En aquest sentit, Àngel Duarte (1994), parlant de l'obra d'un noucentista d'esquerres com fou Pere Coromines, conclou que en aquest «es detecta una tensió entre la temptació de remuntar-se a un paisatge primigeni, natural, no contami- nat, i la reivindicació del paper de la ciutat en la conformació de la Catalunya nacional. [...], com en la majoria d'intel·lectuals vinculats al na- cionalisme republicà [...]». En darrera instància, i seguint l'argument del mateix Duarte, aquesta tensa dualitat ve de la confusió entre les dues principals idees de nació abans exposades: la romàntica, de tipus ètnic i de característiques immutables, i la cívica, basada en la lliure elecció de l'individu.

Les estratègies i projectes concrets que, des del catalanisme, se'n deri- varan, no s'escapen d'aquesta tensió entre dues formulacions contraposa- des de nació i de la incardinació de la ciutat dins del discurs del naciona- lisme català. Un exemple prou clar és la divisió territorial de Catalunya i el rol de la «comarca», que durant el trànsit del segle XIX al segle XX veurà com enfront de l'antic comarcalisme clàssic, historicista, naturalista i ro- màntic, hi apareix –seguint la denominació de Jesús Burgueño (2003)– un comarcalisme renovador, que entén la comarca com un fet urbà, d'arrel econòmica (àrees de mercat) i funcional. El debat continuarà en el temps, arribant a ser present dins la ponència de la divisió territorial constituïda el 1931. I dins d'aquest marc, el paper que ha de tenir Barcelona dins del conjunt de l'espai català té un gran protagonisme, discussió que ha esde- vingut tot un clàssic. La compartimentació de la «Barcelona real» en diver-

ses comarques, sorgida de la divisió de 1936, fa que Burgueño escrigui que «el plantejament romàntic i ruralista s'enfrontà i s'imposà a la lògica emergent de la dinàmica urbana. Encara ara paguem les conseqüències d'aquesta manca de visió de futur».

Pretendre que Barcelona esdevingui capital i símbol de la nació xoca amb el desig que el seu creixement no posi en perill la viabilitat i continuïtat de la mateixa nació, i amb ella les seves particularitats i valors que li són singulars. En aquest sentit, és bo fer una repassada ràpida als models, projectes i plans que, des de l'urbanisme i l'ordenació del territori, sorgeixen de les institucions sota control catalanista durant el primer terç del segle xx.

3. La «Gross Barcelona»

Amb la victòria a les eleccions municipals a Barcelona el 1901, la catalanista Lliga Regionalista de Prat de la Riba i Francesc Cambó es proposa començar a modernitzar la ciutat, amb el doble objectiu d'afavorir l'acumulació de capital i de convertir-la en el centre de referència del sud d'Europa i de la Mediterrània occidental; en la «París del sud», com es va arribar a dir. Des d'una òptica simbòlica, caldrà transcendir l'eixample ideat per Ildefons Cerdà, fruit del pensament d'un socialista utòpic i massa funcional, uniforme i homogeneïtzador per al gust dels nous governants. En el moment de ser sancionat, el 1859, el «Pla Cerdà» es podia considerar com el negatiu del projecte de pla guanyador del concurs convocat pel consistori barceloní, obra de l'arquitecte Antoni Rovira i Trias, molt més jerarquitzat i d'acord amb uns determinats canons d'imatge visual. La imposició del pla d'eixample de Cerdà per part del govern de Madrid en frustrà la realització. De fet, aquesta imposició es pot interpretar com un fre, per part del govern espanyol, a les aspiracions barcelonines d'erigir-se com a capital. La irada reacció contra l'enginyer de Centelles mostrada per part de Josep Puig i Cadafalch, arribant a fer cremar exemplars de la *Teoría general del urbanismo* després de ser escollit president de la Mancomunitat, mostra el disgust dels membres de la Lliga, decidits a corregir la manca de monumentalitat que s'exigia a la capital de la nació catalana.

**Caldrà transcendir
l'eixample ideat per
Ildefons Cerdà.**

Tal com assenyala Francesc Roca (1976) les autoritats barcelonines de principis de segle valoren dos models molt diferents entre si per aplicar a Barcelona: per una banda, el de la ciutat-jardí anglesa, teoritzat per Ebenezer Howard, i per l'altra, el de la «Gross-Stadt» de matriu alemanya, amb l'exemple de Berlín ben present. A banda, també es manifesten influències de la «City Beautiful» nord-americana, propi de ciutats com Chicago. D'aquesta formulació eclèctica, encara que dominada pel model alemany, en sorgiran les bases que guiaran la política urbanística barcelonina fins a l'arribada de la Segona República, englobades sota el conjunt d'iniciatives i projectes que es coneixeran com a «Gross Barcelona» o Gran Barcelona.

Les noves prioritats per a la gran Barcelona passen, en primer lloc, per modernitzar les estructures administratives, considerades caduques i poc adequades per encarar la gestió i la governabilitat d'una ciutat que ha crescut en població i extensió, sobretot després de l'annexió, el 1897, de municipis limítrofs com Gràcia, Sant Martí de Provençals, Sants o Sant Andreu. Caldrà propiciar i ordenar el creixement de la metròpoli naixent, fet que requerirà d'un nou instrument que sigui hàbil, també, per vertebrar el nou espai. Encara que mai no aplicat, el Pla d'Enllaços, projectat per l'arquitecte francès León Jaussely el 1903, constituirà la guia per a la transformació urbana de la Barcelona metropolitana, fet especialment visible en el Pla General d'Urbanització de Barcelona aprovat el 1917. D'entre les principals accions a realitzar trobem la creació d'una xarxa d'infraestructures modernes i eficaç, el reforç de l'oferta de serveis educatius, sanitaris i culturals i la millora en la provisió d'habitatge, no sense trobar problemes, contradiccions i algun fracàs.

Des del punt de vista més simbòlic i monumental, clau per a la promoció de Barcelona i de Catalunya, cal destacar el projecte de recuperació de la muntanya de Montjuïc. Aquest espai serà, el 1929, el lloc de realització de l'Exposició Internacional de Barcelona, el que és la culminació d'una vella aspiració de la Lliga. Partint de la plaça d'Espanya, la pujada a Montjuïc es realitzarà per unes escalinates que, transitant enmig de fonts ornamentals, pavellons i espais diversos, s'enfilirà fins al nou Palau Nacional, amb la seva gran cúpula retroil·luminada com a epicentre d'una gran composició en perspectiva. Prèviament a la inauguració de l'Exposi-

ció, la dictadura de Primo de Rivera prou que s'havia preocupat d'enderrocar les quatre columnes que simbolitzaven les quatre barres catalanes, obra de Puig i Cadafalch, un dels grans avaladors de la mostra des de principis de segle. Aquesta i altres mesures preses per les autoritats dictatorials mostra la voluntat de desnacionalitzar l'acte i l'espai urbà o, més ben dit, de renacionalitzar-lo en benefici del nacionalisme espanyol.

En anys venidors, ja en temps de la Generalitat republicana, el projecte de la «Gross Barcelona» serà durament criticat pels arquitectes i planificadors moderns agrupats sota el GATPAC, que proposaran el mai no realitzat «Pla Macià», pla que tenia la voluntat de recuperar i actualitzar algunes de les idees d'Ildefons Cerdà. Tot i partir d'un esquema eminentment funcionalista i proposar un *zoning* molt rígid, la voluntat de convertir Barcelona en una gran capital nacional no s'abandona, encara que sense el monumentalisme i els condicionants estètics previs, considerats com excessos burgesos pels seus autors, com Le Corbusier.

Convertir Barcelona en una gran metròpoli; en la capital de la nació catalana, no tenia efectes neutres sobre la resta del territori.

4. La Catalunya-ciutat

Convertir Barcelona en una gran metròpoli; en la capital de la nació catalana, no tenia efectes neutres sobre la resta del territori. En pocs anys, la Ciutat Comtal va passar dels 544.000 habitants del 1900 (27,6% del total de Catalunya) a superar el llindar psicològic del milió el 1930 (36% del total). De mica en mica, es comença a parlar d'un país desequilibrat i que presenta, fent un símil organicista, una marcada «macrocefàlia», és a dir, un cap (Barcelona) molt més gran que el cos (la resta de Catalunya). D'aquesta visió, n'apareixen un seguit d'interpretacions no estrictament formalistes, economicistes o demogràfiques, sinó també sociològiques. Una de les més significatives és la del demògraf empordanès Antoni Vandellós, qui a través del seu opuscle, amb títol ja clarificador, *Catalunya, poble decadent* (1935), alerta contra els perills que comporta la immigració per a la identitat catalana, amb Barcelona, «la capital monstruosa», com a «gresol on es van fonent les nostres virtuts racials». És paradoxal: es vol reforçar la capital en molts sentits, però alhora es tem que la capital, amb totes les seves implicacions, sigui la ruïna espiritual de Catalunya. Les

tensions, sobre les quals s'ha fet referència anteriorment, són evidents i es trobaran al nucli del debat.

Des d'un punt de vista més materialista, també hi ha qui creu que l'excessiu centralisme pot degenerar en deseconomies d'aglomeració. Potser per això mateix, des del camp de l'urbanisme també s'alerta contra el procés de potenciació de la capital, iniciant-se així un debat que s'allargarà molt en el temps, arribant fins i tot als nostres dies. Per afrontar tal situació de «desequilibri», comencen a elaborar-se, ja des de temps de la Mancomunitat de Catalunya, un seguit de plans i projectes que s'inspiren de l'ideal noucentista de la «Catalunya-ciutat». Encara que molt diferents entre si, per propòsits o metodologia, aquests van des del Pla Sexennal de la Mancomunitat (1920) fins al Pla General d'Obres Públiques de 1935, passant pel «Regionnal Planning» de 1932. Aquest darrer, obra dels germans Rubió i Tudurí, esdevé l'intent més complet per ordenar el conjunt del territori català des d'una òptica integrada i descentralitzadora, trobant-se a l'estela dels corrents de planificació regional anglosaxons. De Geddes a Mumford, passant per Howard. Tanmateix, producte de les vicissituds polítiques de la seva època, tots els plans resten sobre el paper. En

La Catalunya-ciutat és una visió modernitzadora que es fonamenta en una idea clau: que tot Catalunya esdevingui ciutat.

determinats casos, s'haurà d'esperar a la recuperació de les institucions d'autogovern, després de la dictadura de Franco, per realitzar algun dels projectes que ja es preveien al primer terç del segle xx.

La Catalunya-ciutat és una visió modernitzadora que es fonamenta en una idea clau: que tot Catalunya esdevingui ciutat, cosa que no s'ha de confondre amb el fet que tot Catalunya s'urbanitzi. També ho podem dir en termes diferents: que cada habitant del país tingui dret a la ciutat, és a dir, a gaudir d'un seguit d'equipaments i serveis avançats en condicions d'igualtat, visqui a Barcelona o visqui al Pirineu. En darrera instància, justícia espacial. És aquesta una idea que s'adapta perfectament a la de nació, per definició interclassista i territorialment unitària.

Un dels textos seminals que donen forma al que es coneixerà com a Catalunya-ciutat data de 1904 i el seu autor és un intel·lectual que prové del Modernisme: Gabriel Alomar. Aquest, un liberal radical que influirà –no sense profundes discrepàncies– sobre Eugeni d'Ors i altres noucentis-

tes, en una conferència pronunciada a l'Ateneu Barcelonès sota el títol (avançant-se a Marinnetti) d'«El Futurisme», no s'està de demanar que el catalanisme abandoni tota reminiscència pairalista i que incorpori la ciutat al cor del seu corpus teòric. Veu en les grans metròpolis el centre aglutinador de les nacions, i és a partir de les quals que s'expandeix el progrés per tot el territori. En el cas català, doncs, Barcelona esdevindrà la punta de llança de la modernització de Catalunya. Fins i tot, s'atreveix a dir que el mot «catalanisme» s'ha de substituir pel de «barcelonisme», en un provocador passatge que, més d'un segle després, cal rellegir, puix que entra de ple dins d'un debat de gran actualitat:

Podríem sintetitzar un poc –el temps ja ho permet– l'evolució total del nostre catalanisme... No, no: he posat un gran borroró sobre la paraula «catalanisme», i he escrit en majúscules aquesta paraula, que ja és hora de proclamar, molt més pròpia: BARCELONISME; és a dir, florida de Ciutat, no ja de nació. Doncs bé, els tres períodes del nostre moviment són: I. Regionalisme; son verb: els Jocs Florals; sa Seu: Catalunya. II. Nacionalisme; son verb: la Solidaritat; sa Seu: Espanya. III. Ciutadanisme; son verb: la nostra joventut; sa Seu: Barcelona, és a dir, el món.

5. Un nou horitzó de futur?

«The age of the nations is over. The new urban age has begun». Amb aquest provocador enunciat se subtitulava un recent article de Parag Khanna, investigador de la New America Foundation, publicat el 2010 a la revista *Foreign Policy* sota el títol de «Beyond City Limits». Aquest, en la línia d'altres teòrics com Richard Florida o Kenichi Ohmae, arriba a la conclusió que, en termes geoconòmics, l'estat-nació s'ha convertit en una unitat disfuncional i el futur són els grans espais regionals de base urbana. Notis que *nation*, en anglès, sovint es refereix a estat i no pas a nació, però això no invalida l'argument que les ciutats i, entre elles, les anomenades «ciutats globals», esdevenen els «motors de la globalització». Tanmateix, la qüestió de la identitat, ja sigui identitat nacional o les nombroses i complexes identitats locals, queda gairebé sempre en un segon terme, restant

com quelcom gairebé intranscendent per als apologetes de la «nova era de les ciutats», capficats només en l'economia.

En aquest context, en el de la globalització, el catalanisme d'inicis del segle XXI es mou en un terreny complicat que fa ressorgir un seguit de contradiccions doctrinals que li són pròpies, encara que de ben segur no exclusives. És aquest un terreny on la geopolítica se solapa amb la geoeconomia; on la voluntat de perviure com a nació –o àdhuc d'esdevenir estat– va en paral·lel al desig i necessitat de ser un espai econòmicament competitiu a escala global. I en aquest darrer sentit, la rica xarxa catalana de ciutats, amb Barcelona al capdavant, són un valor que no s'ha de menysprear. Noves formulacions espacials com l'Arc Mediterrani, el que es podria reconèixer com a «megaregió», es cartografien a partir d'un espai dels fluxos de base urbana, és a dir, partint de les ciutats com a nodes d'una xarxa de relacions i intercanvis prou integrada. L'Arc Mediterrani no és identitat, és economia, per molt que el catalanisme més renovador i avantguardista l'hagi abraçat amb força. Si el mapa de l'Arc Mediterrani no coincidís, a grans trets, amb el dels Països Catalans, territori sovint vist com «la nació real» des d'alguns sectors del nacionalisme català, caldria veure si existiria

**Des del lloc, de la nació,
al món, a la ciutat.**

aquest entusiasme. És compatible el manteniment d'una agenda «nacional» o «nacionalista» en un món on les fronteres es fan cada vegada més borroses, deixant les nacions, per no parlar dels estats, en una posició de debilitat? Hem de recuperar Alomar i definir un catalanisme «ciudadà», per no dir com «barcelonista», per afrontar els reptes d'un futur que ja és present?

Conscients dels factors de canvi, els historiadors Jordi Casassas i Josep Termes escriviren el 1997 un assaig titulat *El futur del catalanisme*, on no deixaven d'afirmar que «la qüestió del barcelonisme s'ha de modificar del tot amb el creixement de la ciutat i el procés d'exercir (no sols dir-ho, com en els noucentistes) de metròpoli mediterrània. L'Europa de les regions, i la de les grans ciutats, sobretot, signifiquen la posada al dia d'aquest tret essencial. Per tot el que té de mite i de significació, una gran metròpoli com Barcelona és essencial per a la pervivència de Catalunya. Però una Barcelona d'esquena o deslligada del país pot acabar esdevenint un ens de ficció internacional i, en realitat, una trista capital de província espanyola».

Es busca, doncs, un relat unitari, que podríem dir de pàtria, un altre mot amb diferents connotacions. I, encara que Barcelona és el referent i centre indiscutible, a efectes pràctics la ciutat ja agafa pràcticament tota la nació, per dir-ho d'alguna manera, com ja avançava l'eminent geògraf Lluís Casassas (pare de Jordi Casassas) el 1977. I no només funcionalment i econòmicament parlant, sinó també des d'un punt de vista social, per la pluralitat que implica. Aquí, recents aportacions intel·lectuals com la del «catalanisme cosmopolita» de Montserrat Guibernau són de gran vàlua. Des del lloc, de la nació, al món, a la ciutat.

Referències bibliogràfiques

- ALOMAR, Gabriel (1970). *El Futurisme i altres assaigs*. Barcelona: Edicions 62.
- CASASSAS, Lluís (1990). *La ciutat metropolitana i la unitat de Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- CASASSAS, Jordi; TERMES, Josep (1997) *El Futur del catalanisme*. Barcelona: Proa.
- DUARTE, Àngel (1993). «La ciutat, el paisatge i la nació. Una lectura de l'obra de Pere Coromines». Dins: *Estudi General* (Girona), núm. 13, p. 97-112.
- KHANNA, Parag (2010). «Beyond City Limits». Dins: *Foreign Policy* (Washington), set./oct. 2010.
- NOGUÉ, Joan (1998). *Nacionalismo y territorio*. Lleida: Milenio.
- POUNDS, NORMAN J. G. (2000). *Geografía histórica de Europa*. Barcelona: Crítica.
- RAMONEDA, Josep (1998). «Una idea filosòfica de ciutat». Dins: NOGUÉ, Joan. *La ciutat: visions, anàlisis i reptes*. Girona: Ajuntament de Girona i Universitat de Girona.
- ROCA, Francesc (1976). «La "Gross Barcelona": dues introduccions». Dins: *Recerques: història, economia, cultura* (Barcelona), núm. 6, p. 119-135.
- VANDELLÓS, Antoni (1985). *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Edicions 62.